

СТАТТИ

Новий погляд на проблему

О. П. Моця (Київ)

Давньоруська народність

Проблема формування і розвитку етнічної спільноти східних слов'ян епохи середньо-віччя є однією з актуальних в сучасній історичній науці. Ряд спірних моментів у вивченні давньоруської народності (її існування в часи феодальної роздрібленості, роль скандінавів на Русі, відмінності в складі населення південноруських і північно-східних земель) можна розв'язати лише при комплексному методі досліджень. Використання нових матеріалів з археології, історії, антропології та етнографії дає змогу говорити про народність як історичну реальність протягом усього періоду існування Давньоруської держави.

Радянська історична наука досягла значних успіхів у вивчені історичної спільноти східних слов'ян часів середньовіччя — давньоруської народності. Немає потреби наводити детальну бібліографію праць з даної теми, які вийшли в світ до середини 70-х років, оскільки вона міститься в спеціальній монографії. Зазначимо тільки, що дослідження згаданої теми можна розділити на два періоди, рубежем між якими є опублікування «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)». На цей час, за словами авторів вищезгаданої монографії, «...склався визначений погляд на давньоруську народність, основним критерієм якого є насамперед спільність мови, хоча вона й зберігала місцеві діалекти... Для давньоруської народності характерна спільність території, що співпадала з політичною спільністю в формі Давньоруської держави, яка об'єднала весь східнослов'янський світ. У наявності певна економічна спільність, а також спільність матеріальної та духовної культури, релігії, яка в ті часи була єдиною формою ідеології. Однакові традиції, звичаї та норови, звичаєве право і закон, суд і військовий устрій допомагали консолідації східних слов'ян в єдину народність. Спільність інтересів у боротьбі за незалежність Русі також відігравала велику роль. Усі радянські дослідники надають велими суттєве значення національній свідомості єдності Русі, самопізнанню та почуттю патріотизму»¹.

В основному такий самий погляд на проблему давньоруської народності характерний і для праць, що з'явилися після виходу з друку вищезгаданої історіографічної монографії². Однак ще не всі питання генезису давньоруської народності остаточно з'ясовані. Через відсутність матеріалу та певну декларативність частини праць, які вийшли в 50—70-ті роки, ряд положень концепції про характер середньовічної східнослов'янської спільноти не знаходить підтримки з боку окремих вітчизняних дослідників, а інколи викликає незгоду в їх опонентів за кордоном. Це такі важливі аспекти, як існування народності в часи фео-

¹ Советская историография Киевской Руси.— Л., 1978.— С. 42.

² Мавродин В. В. Происхождение русского народа.— Л., 1978.— С. 6—167; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 55—60; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР.— М., 1982.— С. 269—273; та ін.

дальnoї роздробленості, роль скандінавів на Русі, відмінності в складі населення південноруських та північно-східних земель тощо³.

У зв'язку з цим автор даної статті прагнув проаналізувати нові матеріали, які були використані в історичних дослідженнях другої половини 70—80-х років. Це, однак, не означає, що розробки попередників нами ігноруються, адже на багатьох з них ґрунтуються доробок сучасних істориків. Останнім часом частина праць навіть перевидаеться, що пояснюється їх актуальністю⁴.

Для сучасного стану вивчення давньоруської народності характерне використання різноманітних матеріалів з історії, археології, мовознавства, етнографії та антропології. Але мова поки що може йти лише про початок комплексного вирішення проблеми. При цьому, звичайно, не завжди вдається уникнути деяких помилок в інтерпретації, що зумовлюється специфікою кожної категорії матеріалів та незнанням доробку колег з суміжних дисциплін. Зокрема, етнографи використовують застарілі археологічні дані при характеристиці елементів поховального обряду, житлобудування в окремих регіонах, території розселення носіїв окремих археологічних культур. У той же час в історичних, а іноді й лінгвістичних дослідженнях штучно об'єднуються різні (хоча і однокорінні) ономастичні сполучення — етноніми і топоніми. Йдеться про час зникнення східнослов'янських «племінних» назв з еторінок давньоруських літописів⁵. Однак, на нашу думку, незважаючи на окремі оргіхи, тільки комплексне дослідження етнічних процесів епохи середньовіччя може дати нові знання.

Серед праць 80-х років необхідно виділити книги Ю. В. Бромлея. Ним розкрито сутність такого поняття, як етнікос, тобто етнос у вузькому розумінні даного терміна. Це історично сформована на конкретній території стійка сукупність людей з притаманними їм відносно стабільними особливостями культури (включаючи мову) та психіки, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомість), що знайшло відображення в самоназві (етнонімі). Крім того, дослідник зазначає, що серед компактних етнічних утворень особливе місце займають ті, які зв'язані з так званими соціальними організмами,— окрім територіально-політичні (потестарні) спільноті, що являють собою самостійні макроодиниці суспільного розвитку. Утворення, які виникають при цьому (етносоціальні організми — скорочено есо), створюють сприятливі умови для стійкості етносу та його відтворення⁶.

Обидва терміни тісно пов'язані з поняттям народності, яка в докапіталістичних класових формациях існувала головним чином у рамках соціальних організмів. Процес цей був складний і суперечливий, що зумовлюється ієархічністю політичної структури та гострими противіріччями між відцентровими та доцентровими тенденціями. На створення нових етнічних об'єднань впливали посилення міжплемінних контактів у міру зростання загальної кількості населення, наявність класової держави, міграції. Важливим є висновок дослідника про те, що етнічна самосвідомість не залишається незмінною, вона часто відтіняється на другий план релігійною чи вузькотериторіальною (локальною) свідомістю, почуттям приналежності своєму сюзерену тощо⁷.

³ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.—Кiev, 1980.—С. 195; Майдорода О. М. Критика буржуазных концепций этногенезу українського народу.—К., 1987.—С. 49, 55.

⁴ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв.—М., 1978; Тихомиров М. Н. Русское летописание.—М., 1979; Ловманский Х. Русь и норманны.—М., 1985.

⁵ Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры.—М., 1987.—С. 25, 28; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет».—М., 1979.—С. 132—133, 165—166.

⁶ Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии.—М., 1981.—С. 27, 31—32.

⁷ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.—М., 1983.—С. 276, 287—288.

На відміну від Ю. В. Бромлея інші етнографи-славісти недостатньо використовують сучасні досягнення науки, в тому числі при написанні узагальнюючих праць з проблем давньоруської народності⁸. Для нас важливим є те, що сучасні розробки дають можливість розглядати етнічні спільноти епохи феодалізму як динамічні явища, складові частини яких в просторі і часі створювали нові комбінації народностей. Звичайно, ці видозміни відбувалися внаслідок соціально-економічних процесів, що проходили на певних територіях. Це треба пам'ятати і при вивченні етнічної ситуації в Східній Європі кінця I — початку II тис. н. е.

Як відомо, в VI—VII ст. завершився останній період праслов'янської історії. Розселення слов'ян на широких просторах, їх активний взаємозв'язок з іногеографічними племенами привели до культурної диференціації слов'янського світу та поділу одної мови на окремі. З VIII ст. настав новий етап слов'янської історії, коли в результаті складних міграційних перетрубацій та асиміляційних процесів формуються середньовічні племінні об'єднання в різних кінцях слов'янського світу⁹. Звичайно, на різних територіях ці процеси були асинхронними.

Існують дві точки зору з питання про характер утворень східних слов'ян — полян, древлян, сіверян і т. д.— напередодні формування державності. Одні розглядають їх як союзи племен, інші — як племінні княжіння. Очевидно, праві ті, хто вважає ці утворення спочатку племінними союзами, що пізніше трансформувались в племінні княжіння¹⁰. Сучасні дослідження дають змогу співвідносити їх з двома історичними періодами: військової демократії та вождизму — проміжного етапу від первісного суспільства до класового. Для нас важливим є те, що в останньому випадку суспільство переходить до жорсткої внутрішньої структури і прагне до розширення своєї території, кордони якої стають більш-менш округлими¹¹.

Набагато заплутанішою є ситуація в археологічному вивчені пам'яток того часу (тобто останньої чверті I тис. н. е.). Це зумовлюється тим, що досі немає досліджень, в яких були б розроблені етнічні ознаки археологічної культури, котрі слід покласти в основу вивчення етнокультурних процесів. Можна лише констатувати, що основні риси матеріальної культури східних слов'ян лісостепової смуги, які склалися в другій половині I тис. н. е., продовжували існувати і в давньоруській культурі, відображаючи історичну послідовність розвитку східного слов'янства¹².

Але в деталях інтерпретації археологічних джерел, про що вже згадувалося, такої ясності в розвитку матеріальної культури немає. Прикладом може служити середньодніпровський регіон — древній економічний і культурний центр Східної Європи. Щодо пам'яток періоду, який нас цікавить, продовжують існувати різні гіпотези про взаємовплив та генетичну спадкоємність різних археологічних культур¹³. Це

⁸ Этнография восточных славян.— С. 19—33.

⁹ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 142.

¹⁰ Брайчевский М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 110; Мощя А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребального обряда).— Киев, 1987.— С. 106.

¹¹ Кубель Л. Е. Этнические общности и потестарно-политические структуры доклассового и раннеклассового общества // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982.— С. 130; История первобытного общества: Эпоха классообразования.— М., 1988.— С. 326.

¹² Баран В. Д. Проблемы изучения раннеславянских древностей Юго-Восточной Европы // История, культура, фольклор та етнография слов'янських народів.— К., 1988.— С. 105; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э.— Киев, 1985.— С. 162—163.

¹³ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.— К., 1980.— С. 11—126; Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— Киев, 1988.— С. 94—97; Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»: Тезисы докладов.— Чернігов, 1988.— С. 98—101, 103—106.

пов'язано певною мірою з різною інтерпретацією полян — одного з літописних племен. Нині існує кілька думок з цього приводу: 1) поляни — автохтонне плем'я, яке поступово протягом другої половини I тис. н. е. набирало сили на берегах Дніпра і Рoci; 2) складовими частинами полянської спільноті були хорвати, дулеби, бужани, волиняни, уличі і тіверці; 3) полянський союз з самого початку був різноплемінним об'єднанням¹⁴.

Говорячи про дальшу консолідацію східних слов'ян в другій половині I тис. н. е., не слід забувати водночас про їх протистояння іншим етнічним та політичним угрупованням, насамперед Хазарському каганату на південні Східній Європи. Хазари після арабських війн першої половини VIII ст. розпочали інтенсивну експансію на північ та північний захід від своїх давніх центрів і володінь¹⁵. Крім населення Волзької Болгарії, дань їм сплачували також вятичі, сіверяни та поляни. Але останні, за свідченням «Повісті временних літ», досить швидко позбурялися цього економічного тягара.

До речі, питання про полянську територію викликає суперечливі думки і при вивченні поховального обряду під курганними насипами давньоруського часу. В першу чергу це стосується могильників лівобережних районів Дніпра¹⁶. Ми підтримуємо думку про те, що слід говорити не про поширення полянського етнографічного обрису на Лівобережжя, а про викристалізацію тут єдиного загальнодавньоруського стилю культури¹⁷.

Для нас поняття «стиль культури» пов'язується насамперед із залишками матеріальної культури, що відображали зміни в соціально-економічному становищі певного суспільства. На думку В. П. Алексєєва, матеріальна культура в цілому змінюється досить швидко, щось сприймаючи з культури інших народів, але в основному реагуючи на свій соціально-економічний прогрес¹⁸.

Саме IX—X ст., тобто першими сторіччями існування Давньоруської держави, датується на півдні Русі так звана дружинна культура, яка, крім вже згаданого поховального обряду, що значно ускладнився, характеризується стабільною наявністю «манжетовидної» гончарної кераміки (крім східних сіверянських районів), сталими правилами житлобудування, появою так званих речей-гібридів. Слід зазначити, що багато подніпровських елементів дружинної культури зафіковано в основному не вище широти літописного Смоленська¹⁹, який і в більш пізні часи був тісно «зав'язаний» на південноруській території і оперативно реагував на історичні події в цьому районі.

Для нас цікавим є висновок Р. С. Орлова про те, що різnotипові скроневі кільця, які для більшості археологів є етновизначальним індикатором, в основному з'являються після середини X ст., коли всі мікрорегіони південноруських земель стали об'єктом тотальної феодалізації. Але, можливо, появу цих племінних прикрас треба пояснювати не

¹⁴ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 98—99; Брайчевский М. Ю. Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования Древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне.— Минск, 1983.— С. 102; Мoçia A. P. Указ. соч.— С. 108.

¹⁵ Плетнева С. А. Хазары.— М., 1976.— С. 56.

¹⁶ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— С. 108; Коваленко В. П. До питання про полянсько-сіверянські кордони // Тези доповідей II Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства.— К., 1982.— С. 280—281; Сухобоков О. В. Левобережная Украина в VII—XIII вв. // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— Киев, 1988.— С. 52.

¹⁷ Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории.— Киев, 1987.— С. 241.

¹⁸ Алексеев В. П. Этногенез.— М., 1986.— С. 151.

¹⁹ Орлов Р. С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследования социально-исторических проблем в археологии.— Киев, 1987.— С. 232; Каменецкая Е. В. О некоторых типах керамики Гнездова // Сов. археология.— 1988.— № 1.— С. 262.

тільки зростанням престижу автохтонної аристократії, яка ввійшла до складу державного апарату і завдяки цьому одержала можливість розвивати своє ювелірне ремесло²⁰. Розповсюдження і популярність згаданих прикрас в населення дозволяє припустити той факт, що в них можна вбачати спробу консолідації (але запізнілої) всіх прошарків конкретної автохтонної групи (сіверян, радимичів...) в їх протистоянні — в тому числі і в одязі — племінно-космополітичному великоханівському оточенню. Уніфікація культури, яка прослідовується в першу чергу в матеріалах міських центрів, вказує на необоротність процесу посилення супільніх зв'язків різного рівня.

Відомо, що розвиток етнічних спільнот не ізольований від соціально-економічних і політичних факторів, а переплітається з ними, взаємопересякається і залежить від них²¹. Значні зміни в соціально-економічному розвитку східних слов'ян, що знайшли відображення в датованих кінцем I тис. археологічних об'єктах, вже, хоч і стисло, були показані вище.

Говорячи про політичний аспект питання, слід вказати, що «Русь» як поняття, ідентичне східнослов'янській державі, з'являється в літописах під 912 р., коли було зафіковано договір 911 р. з Візантійською імперією. Надалі це поняття згадується в русько-візантійському договорі 944 р.: «...аще убъеть хрестеяни русина, или русинъ хрестеянина...»²². Таким чином, з початку X ст. назва «Русь» є загальноприйнятною і використовується навіть іноземними дипломатами при підготовці міжнародних договорів з східнослов'янською державою. Але, як відомо з Бертинських анналів, вже в 839 р. держава «Рос» активно виходила на міжнародну арену і її найменування було відоме в Західній Європі²³.

Крім того, не можна ігнорувати й інформацію, що міститься в давньоруських літописах, де під 852 р. повідомляється: «...нача ся прозвати Руска земля...»²⁴.

Сьогодні існують протилежні точки зору на те, яка ж Русь — північна чи південна — заявила про себе в Західній Європі. До речі, в середньовічні часи «Русь» згадується і в карпатському регіоні, і на захід від нього²⁵. Не торкаючись третього варіанту, наведемо безкомпромісне твердження Г. О. Хабургаєва: «...Факти зводяться до того, що літописному твердженю про появу русі на півночі і про її зв'язок з норманськими поселеннями Приладожжя відповідають численні свідчення ономастики...»²⁶. Однак Новгородський перший літопис старшого і молодшого ізводів жодного разу не називає населення ні Приладожжя, ні всієї Новгородщини «Руссю». Існує стабільний термін «въся Новгородская область»²⁷.

Така ж стабільність прослідовується щодо Русі в її подніпровському варіанті: туди з Новгорода ходять єпископи, князі і посадники для вирішення різних питань²⁸. Прикладом може бути виступ Мстислава, коли перед переїздом до Києва на князювання він говорив новгородцям на Ярославовому дворищі: «...Суть ми орудия въ Руси, а вы вольни въ князехъ». В деяких випадках у Києві затримують новгород-

²⁰ Орлов Р. С. Указ. соч.— С. 235.

²¹ Шервуд Е. А. От англо-саксов к англичанам.— М., 1988.— С. 44.

²² Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси: IX — первая половина X в.— М., 1980.— С. 238.

²³ Там же.— С. 44, 65.

²⁴ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. I.— Ст. 17; ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— Ст. 12.

²⁵ Хабургаев Г. А. Указ. соч.— С. 222; Шаскольский И. П. Известия Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники. 1980 г.— М., 1981.— С. 49; Кузьмин А. Г. Падение Переуна: (становление христианства на Руси).— М., 1988.— С. 130.

²⁶ Хабургаев Г. А. Указ. соч.— С. 220.

²⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 23, 27.

²⁸ Там же.— С. 23, 24, 28, 32, 36, 37, 45, 53.

ців, як це було в 1142 р.: «Епископъ и купце и слы новгородская не пущаху из Руси...»²⁹.

Південні й північні території завжди термінологічно були чітко окреслені. Тільки після смерті князя Олександра в 1263 р. у вищезгаданому літописі «Русь» використовується в широкому значенні, як державна територія. Віддаючи йому належне, літописець повідомляє, що князь «...иже потрудися за Новгородъ и за всю Русскую землю». В молодшому ізводі додано ще й Псков³⁰. Отже, на наш погляд, південне походження терміну «Русь» більш обґрутоване, оскільки зафіковане у вітчизняних середньовічних джерелах.

У радянській історичній науці стало загальноприйнятим твердження про те, що «під Давньоруською державою ми розуміємо ту велику ранньофеодальну державу, яка виникла в результаті об'єднання Новгородської Русі з Київською Руссю»³¹. Сталося це наприкінці IX ст. (882 р.) і поклало початок стабільному формуванню давньоруської народності. Можна вважати цю дату символічним рубежем першого, «генезисного» етапу формування нової спільноти східних слов'ян часів середньовіччя. Суть його полягала в розвитку дедалі інтенсивніших взаємозв'язків між окремими мікрорегіонами східнослов'янської ойкумені і усвідомленні своєї єдності в рамках певних географічних рубежів.

З кінця IX ст. починається новий етап еволюції етнічних процесів у східнослов'янському суспільстві, який можна назвати ранньофеодальним. Слід зазначити, що проблема етнічного розвитку давньоруського суспільства на цьому етапі (до XII ст.) у сучасній вітчизняній науці не викликає суперечок. Більшість дослідників вважає, що вже в IX—X ст. на базі багатьох східнослов'янських племен в умовах єдиної ранньофеодальної монархії згадана етнічна спільність сформувалась³². Потрібно тільки вказати, що консолідація населення під впливом різноманітних факторів приводить до появи в часі існування докапіталістичних соціально-економічних формацій нової етнічної самосвідомості, яка не залишається незмінною. Так, з часом уявлення про спільність походження, яке виступало в ролі одного з головних компонентів самосвідомості різних етнічних угруповань на різних етапах розвитку народності, відступає на другий план порівняно з таким його компонентом, як уявлення про спільність культури³³. Для нас це зауваження Ю. В. Бромлея становить інтерес разом з тезою Б. О. Рибакова про дві культури давньоруського феодалізму, які вже для перших століть існування східнослов'янської державності сучасною науковою названі дружинною і народною. Протягом висхідної (тобто прогресивної) стадії розвитку феодалізму перша з названих культур була передовою, більш інтегруючою³⁴.

На наш погляд, питання про діалектичний взаємозв'язок і місце в становленні давньоруської народності широких мас і феодальної верхівки в сучасних «дослідженнях» не розкрито. В той же час матеріали поховань кінця I тис. н. е. з східноєвропейської території свідчать, з одного боку, про завершення процесу формування ідеології експлуататорської верхівки і спробу її повного відділення (навіть у поховальному обряді) від широких мас трудівників, а з іншого,— про основні узагальнюючі тенденції в розвитку поховального обряду в різних місцях східнослов'янської ойкумені. Це є проявом загальних рис світосприймання та світорозуміння слов'янами Східної Європи вже в ті часи. Ін-

²⁹ Там же.— С. 26, 53.

³⁰ Там же.— С. 84, 306.

³¹ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 450.

³² Толочко П. П. Древняя Русь.— С. 182.

³³ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— С. 287—288.

³⁴ Рыбаков Б. А. О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.— М., 1970.— С. 24, 33.

шими словами, ідеологія різних літописних племен спочатку розвивалася паралельними шляхами, а далі переходила до інтеграції основних блоків уявлень.

Але, згадуючи події кінця I тис. н. е., зокрема зафіксовані в літописах часи князювання Володимира Святославича, не можемо не відзначити інтенсивність проходження міграційних процесів, особливо в панівних прошарках суспільства, що було пов'язано з встановленням верховної власності ранньофеодальної держави на племінні території та проникненням туди представників велиокнязівського апарату. Крім того, про це свідчить і переселення за наказом князя «кращих мужів» з північних районів на південнь для оборони країни від кочовиків. Таке переселення можна розглядати як процес, що більш ефективно сприяв розвитку міжплемінних контактів. Та й «відкритість дверей» у велиокнязівських дружинах для представників різних етносів приводила до ліквідації відособленості. Звичайно, такі контакти серед розселеного на значних територіях простого люду були нечисленними.

Не можна не згадати і про те, що в феодальному суспільстві світосприймання було релігійним. Тому на верхньому рівні етнічної ієархії в цей час в основу етнічного самоусвідомлення було покладено більш чітко виявлений конфесіональний критерій. Людство розділилося на християн, мусульман, іудаїстів. Цей критерій виявився досить стійким, він легко набував етно-конфесіонального характеру³⁵. В конкретній ситуації Східної Європи запровадження християнства панівною верхівкою за православним обрядом в 988 р. і його наступний симбіоз зі старими віруваннями, що привели до значного поширення двовір'я, також можна сприймати як ще одну ідеологічну ланку в етнічному розвитку східнослов'янського масиву. Побудова в першій половині — середині XI ст. (тобто майже одночасно) Софійських соборів у Києві, Новгороді та Полоцьку є красномовним свідченням того, що поширення нової віри в різних регіонах Русі князівська верхівка проводила послідовно. Звичайно, на початковому етапі запровадження християнства, яке часто супроводжувалося насильством з боку «сильних світу того», не всі неофіти ставали щирими прихильниками нової віри³⁶. Але можна вважати, що з цього часу нові ідеологічні уявлення також починають активно сприяти процесу еволюції та зміщення давньоруської народності в рамках класового суспільства.

Порушуючи питання про етнічну ситуацію на етапі феодальної роздробленості (XII—XIII ст.) та її висвітлення в сучасній науковій літературі, слід мати на увазі, що воно вирішується набагато складніше. Як основний аргумент окремими вченими використовується формула феодальної роздробленості, при якій нібито порушуються економічні, культурні та політичні зв'язки між окремими землями. На думку П. П. Толочки, спірне положення про розпад Давньоруської держави, таким чином, перетворилося на основний доказ розпаду етнічної спільноті східних слов'ян³⁷. Зокрема, таку точку зору чітко сформулював О. Н. Робінсон, який писав: «...Концепція «Руської землі», яку спочатку головним чином займали поляни з центром у Києві, швидко розрослася в поняття про велику імперію, а потім, з її розпадом, поступово все більше звужувалася, повертаючись до уявлення про початкові її розміри. В другій половині XII ст. «широка» концепція «Руської землі» існувала здебільшого як історичний переказ, а «вузька» концепція — як звична політична реальність»³⁸.

³⁵ Першиць А. И. Этнические общности и формационный процесс // Сов. этнография.— 1986.— № 3.— С. 72.

³⁶ Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси.— К., 1988.— С. 73—75; Рапов О. М. Русская церковь в IX—первой трети XII в.: Принятие христианства.— М., 1988.— С. 403.

³⁷ Толочки П. П. Древняя Русь.— С. 184.

³⁸ Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв.— М., 1980.— С. 226.

Для таких тверджень основним аргументом є неодноразове протиставлення Руської землі у вузькому значенні цього терміна (власне придніпровського регіону) й інших давньоруських земель — князівств. Але водночас не приділяється належна увага численним записам у літописах, де про Русь говориться як про сукупність різних земель, що входять до складу Давньоруської держави. Зокрема, це стосується й згадки про Липецьку битву 1216 р. в Академічному списку Лаврентіївського літопису, де Руська земля характеризується як сукупність Галицької, Київської, Смоленської, Чернігівської, Новгородської, Рязанської земель³⁹.

Ще одним аргументом прихильників гіпотези про протистояння різних земель, що призводило до повної їх відособленості, є численні збройні конфлікти, які мали місце між окремими князями та їх васалами. Так, часто наводиться як приклад конфлікт між володарями Київської та Ростово-Сузdalської земель, що завершився в 1169 р. взяттям військами Андрія Боголюбського Києва. Але ж у поході на Київ «брали участь не тільки і навіть не стільки сузdalські сили, скільки південноруські. Подібні акції щодо давньої столиці Русі розпочинали й інші князі, зокрема Всеволод Ольгович, Роман Мстиславич і Рюрик Ростиславич, які займали чернігівський, волинський і київський столи. Це була боротьба за владу, за старійшинство серед давньоруських князів, представників однієї країни і єдиної давньоруської народності»⁴⁰.

Коли ж звернемося до подій XII—XIII ст., побачимо цілковиту зацікавленість і повну інформованість кожної з сторін про деталі життя своїх сусідів, що також свідчить про постійні інтенсивні зв'язки між землями-князівствами. Так, під 1145 р. Сузdalський літопис повідомляє про пожежу на київському Подолі, Іпатіївський літопис під 1158 р. розповідає про будівництво Андрієм Боголюбським церкви у Володимирі, а Новгородський літопис під 1224 р. докладно описує битву на р. Калці. Таких фактів у писемних джерелах досить багато, часто одні й ті самі події, важливі для країни, детально фіксуються в різних літописах. Усі вони підтверджують тезу про різносторонні відносини та існування народності і в часи феодальної роздробленості.

До речі, вище вже говорилося про те, що в літописах не залишилося згадок про віднесення до Руської землі Новгородщини. Але з X ст. іноземці розглядали цю землю як частину Русі. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний, зокрема, писав: «...Прийшли із зовнішньої Росії в Костянтинополь моноксіли є з Немограда, в якому сидів Сфендослав, син Інгора, архонта Росії, а також з фортеці Мілініскі, з Теліуци, Чернігогі і з Вусеграда. Отже, всі вони спускаються рікою Дніпро і сходяться в фортеці Кіоава...»⁴¹

Слід зазначити, що період феодальної роздробленості в Західній Європі також характеризується збереженням поняття етнічної спільноти всього населення тієї чи іншої країни. Наприклад, інтеграція германських племінних союзів, що почала інтенсивно проводитися на якісно новому рівні у зв'язку з виникненням в IX ст. Германського королівства (з X ст. «Священної Римської імперії германської нації»), привела до появи німецької народності, яка існувала і в часи феодальної роздробленості. Але в XII—XIV ст. внаслідок політичної роздробленості і вузькості господарських зв'язків існували баварська, саксонська,

³⁹ Рогов А. И. О понятиях «Русь» и «Русская земля» (по памятникам письменности XI—начала XII в.) // Формирование раннефеодальных славянских народностей.— М., 1981.— С. 152.

⁴⁰ Толочко П. П. Киев и Киевская земля...— С. 178

⁴¹ Багрянородный Константин. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 272.

швабська та інші народності, самосвідомість носіїв яких була набагато сильнішою, ніж їхнє ставлення до загальнонімецької спільноти⁴².

Здавалося б, згадки на сторінках давньоруських літописів про «суздальців», «ростовців», «новгородців», «смолян», «рязанців», «чернігівців» тощо дають можливість за аналогією з вищенаведеними західноєвропейськими свідченнями говорити про ефімерність існування загальносхіднослов'янської спільноті і заміні її етнічною самосвідомістю на рівні землі — князівства. Автор цих рядків залишається прихильником її реального існування. Воно пов'язане з особливостями соціально-економічних відносин, які існували на Русі в XII—XIII ст. Протягом усього цього періоду відбувалася вперта боротьба доцентрових і відцентрових сил. Одним з головних вузлів міжкнязівських відносин залишався Київ, хоч він і втрачав поступово своє політичне значення. Та й вся Київська земля, яка була давнім політичним і територіальним ядром Русі, не перетворилася на спадкову вотчину однієї з князівських сімей, окрім незалежне князівство, а вважалася власністю велиокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду⁴³.

На відміну від західноєвропейських феодалів, переважна більшість яких, одержавши свої володіння, залишалася тут назавжди, а також передавала їх своїм нащадкам (такий процес відбувався з покоління в покоління), руські князі ще з часів ранньофеодальної монархії весь час перебували в русі, докладаючи зусиль для зайняття більш престижного і вигідного в економічному плані стола. В Західній Європі не мали місце випадки на зразок: «Георгий князь Володимерич испроси у брата своего Ярополка Переяславль а Ярополку вда Суждаль и Ростов и прочью волость свою но не всю»⁴⁴. Такі постійні переміщення, різноманітні інтенсивні контакти між князівськими родинами та їх васалами давали змогу підтримувати набагато кращі зв'язки (в тому числі й економічні) між окремими регіонами Русі, не дозволяли повністю «переключитись» тільки на внутрішні проблеми конкретної підвладної території. Можливо, якраз саме тому залежно від конкретної ситуації до «Руської землі» могли входити з точки зору літописця різні землі князівства та їх володарі. Але постійно, в зв'язку з вищезгаданою характеристикою придніпровського Правобережжя, до її складу входили Київ та прилегла до нього територія.

Такий погляд на тісні зв'язки між різними землями підтверджується широким асортиментом виробів міських та сільських ремісників, сільськогосподарських знарядь праці, будівництвом військовим та житловим, кам'яною архітектурою⁴⁵.

Крім того, про переселення на нові землі навіть якихось груп залежного рядового населення (що йшло за своїми володарями) свідчать і антропологічні матеріали. Зокрема, на двох сільських могильниках поблизу літописного міста Болохова (сучасний Любар Житомирської обл.) було виявлено поховання, краніологічні особливості яких аналогічні з антропологічними типами населення Дніпровського Лівобережжя⁴⁶.

На південноруських землях були переселенці з інших східнослов'янських територій і в зв'язку з необхідністю охорони кордонів Дав-

⁴² Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности (на материале средневековой Германии) // Расы и народы.— 1978.— Вып. 8.— С. 40—41; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— С. 278.

⁴³ Толочко П. П. Киев и Киевская земля...— С. 184, 186—187.

⁴⁴ ПСРЛ.— Т. I.— Ст. 302.

⁴⁵ Новое в археологии Киева.— Київ, 1981.— С. 7—354; Раппопорт П. А. Русская архітектура Х—ХІІІ вв.— Л., 1982.— С. 7—132; Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.— С. 10—202; та ін.

⁴⁶ Моя О. П., Покас П. М. До питання про населення Болохівської землі // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1985.— С. 61—62.

ньоруської держави. Крім слов'ян, у князівських дружинах перебували і вихідці з інших земель. Основними іноетнічними контингентами в південноруських військових формуваннях на ранньому етапі існування Русі були скандінави, пізніше — кочовики.

Очевидно, перші тут залишались назавжди і поступово (починаючи з другого покоління) були асимільовані автохтонами. Про це говорять, зокрема, писемні джерела: в руських літописах зафіксовані численні факти перебування вікінгів в південноруських містах, їх участі у багатьох подіях. Водночас у рунічних написах Х—XI ст., скальдичних віршах Х—XII ст., а також у королівських сагах (за винятком «Пасма про Еймунда») відсутні згадки навіть про Київ, не говорячи про інші південноруські населені пункти⁴⁷. Про швидку асиміляцію скандінавів на Русі свідчать і слов'янські імена князів, починаючи з Святослава.

Слід говорити про осідання на Русі вихідців з Скандинавії не тільки в Х—XI ст., за часів князювання Святослава, Володимира чи Ярослава Мудрого, але й значно пізніше. З цього приводу можна згадати хоча б варяга Шимона, який у 1068 р. разом з Володимиром Мономахом виїхав до Ростова, залишився там тисяцьким і за вірну службу руським князям отримав значні земельні надії⁴⁸.

Частина кочового населення причорноморських степів, яка осіла на південноруських землях, створила в середині XII ст. союз Чорних Клобуків — васалів київських князів. Саме поняття «Чорні Клобуки» переважно використовувалось в літописних текстах в етносоціальному значенні і тільки зрідка — в територіальному⁴⁹. Кочівники, на відміну від інших іноетнічних груп, не були асимільовані слов'янами, незважаючи на постійні контакти з ними. Про це неодноразово свідчать писемні джерела. Так, після смерті в 1154 р. Ізяслава Мстиславича «...плакася по не вся Руская земля и все Черни Клобуци...»⁵⁰ Загалом степняки так і не ввійшли до складу давньоруської народності, не змінили своєї самосвідомості в етнічному плані, хоч іх топоніми і гідроніми збереглися на просторах від Галицького князівства до Ростово-Сузальської землі, а в літописах згадувалися не менш як вісім шлюбів відомих руських князів з дочками половецьких ханів⁵¹.

В той же час на берегах Південного Дніпра аж до Чорного моря мешкали групи східнослов'янського населення. Вони перебували за межами давньоруської державної території, під якою слід розуміти власність організованого в державу експлуататорського класу, який за допомогою своїх органів влади встановлює на даній території свій адміністративний поділ, підпорядковує її населення загальним публічно-правовим нормам, змушує його утримувати державний апарат, сплачувати натуральні повинності та нести військову службу⁵². Тому цю групу східних слов'ян можна назвати «етнікосом» за термінологією, розробленою Ю. В. Бромлеем. Очевидно, вони не входили до давньоруської народності — етносоціального організму.

Хотілося б звернути увагу на наявність в багатьох не згаданих вище писемних джерелах XI—XII ст. мотивів єдності «землі Руської». Це — «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Пам'ять і похвала Володимиру» Іакова Миха, Києво-Печерський патерик, «Слово о полку Ігоревім». Та і в «Слові про загибель Руської землі» XIII ст. координатором

⁴⁷ Глазырина В. Г., Джаксон Т. Н. Древнерусские города в древнескандинавской письменности.— М., 1987.— С. 7—128.

⁴⁸ Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л., 1983.— С. 118.

⁴⁹ Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли.— Киев, 1988.— С. 62.

⁵⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Ст. 469.

⁵¹ Робинсон А. Н. Указ. соч.— С. 262; Баскаков Н. А. Тюрская лексика в «Слове о полку Игореве».— М., 1985.— С. 103.

⁵² Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв.— М., 1984.— С. 6.

нати Русі даються в межах всієї східноєвропейської території⁵³. А для францісканця Плано Карпіні, який іхав в Орду у 1246 р., саме Київ в недавньому минулому був столицею країни⁵⁴.

Не можна не згадати і про використання протягом усього давньоруського періоду єдиних юридичних норм на всій території Русі, які були викладені в Руській Правді, починаючи з статті I її Короткої редакції — «...аще будеть русин, любо гридин, любо купчина, любо ябетник, любо мечник, аще изъгои будеть, любо словенин...»⁵⁵

Отже, комплексне вивчення свідчень різних історичних джерел дає можливість вважати, що давньоруська народність існувала протягом усього досліджуваного періоду як історична реальність.

З нашої точки зору, можна виділити три етапи в її формуванні і розвитку: 1) «генезисний» період (до об'єднання Північної та Південної Русі за князювання Олега); 2) ранньофеодальний етап еволюції давньоруської народності (до початку XII ст.) в рамках єдиної монархії; 3) етап існування східнослов'янської спільноти в епоху феодальної роздробленості (до 40-х років XIII ст.).

Звичайно, окремі процеси і явища, які зароджувалися на попередньому етапі, ставали явними на наступному (східні слов'яни — піддані Давньоруської держави, християнин — русин і т. д.). Тому в процесі подальшої розробки теорії давньоруської народності необхідно детальніше вивчати кожний з виділених етапів, комплексно використовувати всі наявні результати історичних та суміжних дисциплін, порівнювати етнічні процеси часів середньовіччя в суміжних регіонах. Одним з актуальних завдань має стати і більш конкретне вивчення процесу формування на базі давньоруської народності нових етнічних спільнот східних слов'ян, що надалі привело до появи трьох братніх народів — російського, українського та білоруського.

Одержано 30.03.89

Проблема формирования и развития этнической общности восточных славян эпохи средневековья является одной из актуальных в современной исторической науке. Ряд спорных моментов в изучении древнерусской народности (ее существование во времена феодальной раздробленности, роль скандинавов на Руси, отличия в составе населения южнорусских и северо-восточных земель) можно разрешить только при комплексном методе исследований. Использование новых материалов по археологии, истории, антропологии и этнографии позволяет говорить о народности как исторической реальности на всем протяжении периода существования Древнерусского государства.

⁵³ Бегунов Ю. К. Памятник русской литературы XIII века «Слово о погибели Русской земли». — М.; Л., 1965.— С. 183; Лихачев Д. С. Культура Руси XII века, времени создания «Слова о полку Игореве» // Злато слово.— М., 1986.— С. 240—241; Горский В. С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI — начала XII в.— Киев, 1988.— С. 145, 147.

⁵⁴ Иоанн де Плано Карпини. История Монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны.— СПб., 1911.— С. 25.

⁵⁵ Российское законодательство X—XX веков: В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси.— М., 1984.— С. 25, 47.